

Ландшафт і його теоретичні інтерпретації

Лорета Мартіненайте

УДК [711.437+712](474.5)

Loreta Martynėnaitė. Landscape and Its Theoretical Interpretations. The article aims to reveal the concept of landscape and its interpretations by the Lithuanian and foreign researchers. Using analytical comparative method, examined are the aspects of landscape studies' development in the foreign and Lithuanian research works. The author presents theoretical approach to the characteristics of Lithuanian rural landscape and reveals the new research aspects.

Keywords: landscape, Lithuania, rural landscape, space, flower garden.

Loreta Martynėnaitė. Kraštovaizdis ir jo teorinės interpretacijos. Straipsnyje siekiama atskleisti kraštovaizdžio sampratą ir interpretacijas užsienio ir Lietuvos moksliniuose tyrinėjimuose. Lyginamuoju analitiniu metodu nagrinėjami kraštovaizdžio tyrimų raidos aspektai pasaulio ir Lietuvos mokslininkų darbuose. Autorė pateikia savo teorinį požiūrį į Lietuvos kaimo kraštovaizdžio savitumus, atskleidžia naujus tyrimų aspektus.

Raktiniai žodžiai: Kraštovaizdis, Lietuva, kaimo kraštovaizdis, erdvė, gėlių darželis.

Ландшафт – це важлива характеристика, яка об'єднує природну та культурну спадщину. Європейська ландшафтна конвенція (2000) підкреслює, що ландшафт – це усвідомлене людьми місцезнаходження, характер якого визначає фактори взаємодії природи та людини. У зонах природної дії та/або внаслідок характерної людської діяльності, притаманної окремим регіонам, ландшафт набуває різних ознак. При характеристиці краєвиду використовуються терміни «природний ландшафт» та «культурний ландшафт». Культурний ландшафт – це частина навколишнього середовища, який суттєво трансформується під впливом людини. На природничий ландшафт природні процеси мають визначальний вплив, тоді як людська діяльність не має таких очевидних наслідків. Культурні особливості ландшафту формуються під дією окремих факторів природокористування, землевпорядкування, інженерних мереж, етнічної та художньої творчості. Це дає можливість визначити основні функціональні типи культурного ландшафту: сільський (антропогенізований, аграрний) і міський (антропогенний, урбаністичний).

Мета статті – розкрити теоретичні погляди на ландшафт в історії литовської та світової науки. Методом порівняльного аналізу висвітлюються розвиток концепції ландшафту, напрямки досліджень та особливості вивчення ландшафту литовського села. Авторка розглядає квітник як окремий фактор, що частково вплинув на формування сільського ландшафту Литви в першій половині ХХ ст.

Концепція ландшафту

У Литві концепція краєвиду мала багато інтерпретацій. У науковому розвитку вона невід'ємна від розуміння ландшафту, що виникло під час формування науки ландшафтознавства (*landschafskunde*) у Німеччині, пізніше її перейняли науковці інших країн [18, р. 20]. У радянський час у Литві поширилася концепція краєвиду як розуміння виду на ландшафт, яка була запозичена з російської мови – «облик ландшафта» – і набула еквіваленту «литовський краєвид». У російській мові під словом «ландшафт» мається на увазі загальне поняття, а краєвид – видимий його образ. Проте термін «краєвид» досі трактується суперечливо. У литовській науковій літературі пропонується термін «краєвид»

використовувати як синонім слова «ландшафт», характеризувати ним просторову систему Землі або окреслити видимі сукупності природних та антропогенних елементів на конкретній території. Деякі науковці схильні називати краєвидом лише видимі частини ландшафту, тобто його вид або перероблений людиною чи змінений його вигляд [3, р. 23].

У «Словнику сучасної литовської мови» краєвид визначається як вид на місцевість (*Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, 1972, р. 323).

«Загальна литовська енциклопедія» подає таке визначення терміна «краєвид» – «безпосередньо усвідомлений характер навколишнього середовища поверхні Землі. Результат взаємодії природних процесів та господарських інтересів колективу, інтегрований результат творчості природних сил і суспільних намагань» [20, р. 724].

У культурній антропології тривалий час пасивно оцінювали потенційність дослідження ландшафту. Щодо нього існувало два погляди: як на «рельєф» (те, що було сформовано природою) та як на «землекористування». Землю при цьому усвідомлювали нейтральною та пасивною. Альтернативні погляди на ландшафт з'явилися в 1980 році, коли вчені почали визнавати, що взаємозв'язок індивідуального людського світогляду і матеріальних відносин зумовлений ландшафтом [2, р. 322–323]. Англійська дослідниця Барбара Бендер вважає, що ландшафт ніколи не буває пасивним. Люди змінюють його, привласнюють, борються за нього. На ньому створюються культурні ідентичності, постають питання стосовно них, незалежно від того, чи це індивід, чи група або держава. Поняття «ландшафт», що студіюється на перетині історії та політики, соціальних відносин та культурних концепцій, стає суперечливим. Таким чином створюється потенціал для позитивної співпраці, що змушує вийти за межі звичайних дисциплін [2, р. 323]. Межі звиклого погляду на ландшафт розширюються.

Дослідження ландшафту

У міждисциплінарних дослідженнях ландшафт аналізується як культурний феномен, створений людиною. Відомо, що ландшафт визначається як історичний,

культурний та етнографічний. У наукових текстах широко обговорюються фактори, що вплинули на зміну і розвиток ландшафту, його формування та охорону. Аналізується методологічна й теоретична база культурного ландшафту. Автори заглиблюються в концепцію охорони інтегрованої спадщини, розглядаючи ландшафт як результат взаємодії природи та культури [15; 17; 19; 30].

Американські науковці Томас Грейдер та Лорейн Гаркович з метою окреслення відносин культурної групи з природою і довкіллям висувають теорію, що базується на соціальній перспективі, яка охоплює аспекти взаємодії феноменології із символами [17, р. 1–20]. «Ландшафт» автори розглядають як символічне середовище, створене людиною. Обговорюючи символічну трансформацію середовища, можна зауважити той факт, що воно відкривається як соціальне середовище. Культурні групи соціально конструюють ландшафт як самостійне власне відображення. У цьому процесі переплітаються соціальне, культурне та природне середовища, стаючи частиною сфери символічного, з певним змістом, наданим окремими соціальними групами. Технологічний розвиток суспільства знижує роль ландшафту, з'являються нові символи, а значення та розуміння попередніх починають змінюватися.

Науковий досвід США щодо цього питання відображує стаття Дональда Гардісті [19]. Позаяк в Америці «етнографічний краєвид» створювався туземцями (місцевим населенням), а також відносно недавно прибулими емігрантами з Європи, Азії, Африки та з інших місць. На думку автора статті, їх необхідно трактувати в контексті всього розмаїття культурних традицій. «Етнографічний краєвид» представляє «трансформацію природи в культуру» і відображує продовження процесу «створення світу» [цит. за: 19, р. 12]. Відповідна трансформація впливає на практику землевпорядкування, на такі компоненти ландшафту, як дороги, будівлі, рослинність, їхнє розташування в просторі. Як засвідчують науковці, культура перетворює природу на самобутній образ, створюючи автентичні «етнографічні краєвиди». Сам ландшафт може бути одночасно важливий для людей, які мають різні культурні традиції. На відміну від «сільського ландшафту», який загалом окреслює і відображає людську діяльність, що постійно повторюється, як, наприклад, землеробство, «етнографічні краєвиди» відображують систему знань, ідеологію, вірування, цінності і світогляд групи людей [цит. за: 19, р. 184]. Згідно з Дональдом Гардісті, охорона «етнографічних краєвидів», що зникають, є вельми важливою справою.

Мішель Еванс, Алекса Робертс та Пеггі Нельсон у статті «Ethnographic Landscapes» («Етнографічний ландшафт») наголошують, що, кажучи про важливість ландшафту для людей, варто розглядати його не як набір матеріальних об'єктів, що перебувають у визначеному географічному просторі, а як соціальні та культурні конструкції, якими користуються люди [15, р. 53]. На думку авторів, природне середовище та його зміни відкривають різні рівні їхньої взаємодії із соціальними й культур-

ними символами. «Етнографічні краєвиди» ідентифікуються і окреслюються культурними групами, які традиційно пов'язані зі своєю історією та ідентичністю [цит. за: 15, р. 55].

Російський науковець Ю. Веденін вважає, що носіями інформації про ландшафт є місцеві мешканці, тому більшість інформації зберігається у вигляді традицій, що передаються від покоління до покоління, з усталеними уявленнями про значення матеріальних і нематеріальних об'єктів ландшафту на окремих територіях. Зовнішні носії інформації – це праці науковців, краєзнавців, дослідників ландшафту та його елементів, художників, літераторів, журналістів, кінооператорів тощо. Усі вони формують постійне коло інформації, яке дає можливість долучити ландшафт до національного культурного простору [29, с. 73].

Литовська історіографія зазвичай розглядає питання, які стосуються практичних завдань формування культурного ландшафту і способів їхнього вирішення. Багато досліджень окреслюють теоретичні основи ландшафтного упорядкування, розглядають питання розвитку культурного ландшафту, його цінності та охорони, а також вивчають актуальні проблеми етнокультурного ландшафту, що склався історично як результат прояву етнокультурного середовища, проблеми його успадкування [3; 6; 7; 12; 13; 24]. Науковець А. Повілайтіс акцентує, що на всіх етапах розвитку суспільства характер використання природних копалин визначався людськими потребами. Люди надають природним елементам господарського значення, через них ландшафт постійно змінюється і стає невід'ємною частиною нашої культури. Деякі елементи культурного ландшафту зберігаються як пам'ятники людської культури (будівлі, обладнання), інші є невід'ємною частиною людського життя й діяльності, тому постійно змінюються [24, р. 4, 62].

Юргіс Бучас вважає, що для належної оцінки системи цінностей ландшафту, його охорони та упорядкування необхідно знати закони його розвитку, особливості його структури й композиції, розуміти сучасні проблеми перспективного комплексного впорядкування краю [3, р. 10]. З огляду на світові тенденції вчений пропонує провадити охорону культури та природи спільними зусиллями [3, р. 61–79]. Він є основним прихильником концепції інтегрованої охорони суспільної спадщини. Дослідник підкреслює, що до переліку поодиноких етнографічних пам'яток необхідно долучати виняткові місця етнокультурного ландшафту, а їхню охорону здійснювати засобами територіальної охорони, які збалансують пропорції витрат на охорону і розвиток, а також знімуть суперечливість автентичності та інновацій [цит. за: 6, р. 40, 41].

У новітніх дослідженнях ландшафту останній набуває дедалі значимішої ролі в контексті проблем ідентичності [25]. У концепції ідентичності підкреслюється важливість взаємодії пам'яті та місця. На думку Нійоле Стракаускайте, пам'ять і місце через ландшафт дозволяють поєднати в єдине ціле локальні, етнічні та глобальні аспекти [25, р. 11].

Отже, ландшафт як результат взаємодії людей і природи можна розглядати відповідно до критеріїв соціальних, гуманітарних, технологічних та інших наук. Тому представники різних наукових галузей, у тому числі й мистецьких, так чи інакше пов'язані з дослідженнями ландшафту.

Головними аспектами досліджень є соціальні та інтелектуальні значення, які формують ландшафт. На відміну від позиції науковців США, яка розкриває особливості багатонаціональної культури та аспект соціального ландшафту, погляди російських і литовських дослідників різняться своїм дискурсом місцевих культурних традицій. Підкреслюється роль ландшафту для ідентичності людей, що жили в певній місцевості.

Дослідження ландшафту литовського села та його самотність

Важливими факторами в історії розвитку ландшафту литовського села, які надають йому специфічних і постійно змінних рис, стали земельні реформи, зміна форм власності, розвиток техніки і технологій землеробства [4, р. 5–8]. У наукових текстах зазначено шість періодів послідовного розвитку ландшафту литовського села: період до створення централізованої феодальної держави, період до Волочної поміри (реформи), період формування волочного (надільного) ландшафту, період хуторів, період колгоспної реформи та період землеволодіння, землевпорядкування й землекористування незалежної Литви. На думку А. Повілайтіса, в одних місцевостях процеси розвитку ландшафту можуть продовжуватися століттями, в інших – вони відбуваються дуже стрімко. Процеси зміни ландшафту в Європі проходили значно повільніше, порівняно зі стрімкими змінами литовського сільського ландшафту [24, р. 62]. Як стверджує Ю. Бучас, у сьогоденнішому ландшафті литовського села можна побачити самотні традиції ландшафтного впорядкування кожного історичного періоду. З іншого боку, краєвид литовського села віддзеркалює всі форми матеріального й духовного вираження етнічної культури. Сільський ландшафт охоплює зону поселень і все середовище для роботи та відпочинку, саме тому йому властиве поєднання функціональних і естетичних витоків. Завдяки взаємодії з етнокультурними факторами, зокрема традиціями та звичаями, сільський ландшафт став важливим об'єктом наукових інтересів і для литовської етнології своїми фіксованими етнографічними описами.

У радянський час етнологи Литви разом зі спеціалістами з інших галузей спиралися на окремі елементи досліджень литовського сільського ландшафту. Дослідники вивчали значення в ландшафті різних культурних об'єктів, планування простору в садибах та озеленення [8; 9; 10; 26; 27]. Спектр дослідження охоплював аспекти планування, об'єму, функціональні та мистецькі вирішення. Науковці досліджували етнографічні регіони, які сформувалися на традиціях самотньої традиційної архітектури, вивчали систему землевпорядкування в структурі литовського села. Широко розглядалися литовські регіональні способи будівництва і розташування будівель, структура їхнього планування і мистецькі вирішення.

Етнолог І. Буткявічюс докладно досліджував розвиток сільських місцевостей, динаміку їхнього утворення, проблеми оздоблення, упорядкування садіб та використання традиційних етнографічних елементів [8; 9; 10].

Коло інтересів етнологічної науки розширювалося, набувало міждисциплінарного прикладного характеру. Поставали питання збереження нерухокої етнокультурної спадщини. Як зазначив І. Буткявічюс, етнографічне дослідження садіб і поселень, окрім теоретичного, має також практичне значення – надає можливість творчо використати зафіксовані прогресивні риси елементів традиційних садіб і місцевостей [цит. за: 10, р. 5]. Подібним засобом у 1966 році стало заснування визнаного в широких колах музею народного побуту просто неба.

Побутовав також інший науково обґрунтований погляд, що, зберігаючи на місцях окремі садіби та характерну забудову сіл, необхідно зберігати не лише саму архітектуру, але й середовище, настрої епохи, «архітектурний ландшафт Литви» [цит. за: 23, р. 10].

Останнім часом увага зосереджується не лише на компонентних елементах ландшафту, але й на їхній сукупності зі структурами, кольорами і функціями, поступово відокремлюючись від «інтродуцентів». На думку К. Єрінгіса, зараз актуально посилатися на методологію сукупної екологічної та естетичної оцінки і використовувати вже накопичені відомості. Надійшли пропозиції дбайливо охороняти естетичні ресурси ландшафту, а на територіях, які не мають особливої цінності, – уважно «етнографічно» нарощувати і збільшувати ці ресурси [цит. за: 12, р. 1, 8].

Звертає на себе увагу і сучасний погляд на концепцію озеленення. Можна відзначити зауваження А. Гражуліса щодо збереження старих насаджень у селах Литви, які створюють образ литовського сільського ландшафту [16]. Ю. Бучас запрошує до дискусії на тему, до якого виду спадщини віднести «зелену спадщину», він заглиблюється у питання її охорони й місцезнаходження в системі її обліку та збереження [5].

Вважаємо доцільним розглянути такий елемент системи озеленення садіби, як квітник. Він представляє взаємодію культури та природи і може трактуватися як носій культурних кодів різного часу. Нові дослідження ландшафту мають розставити акценти на організації та використанні простору, на естетичному усвідомленні місця й простору, що надає ландшафту соціально-символічного значення.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що всі перелічені теоретичні роздуми представників гуманітарних, соціальних, природничих і технологічних наук Литви формують новий актуальний погляд на самотній литовський сільський ландшафт, сприяють його пізнанню, збереженню його цінностей і включенню в загальне соціальне життя країни.

Ландшафт литовського села і квітник

В описах етнографічних садіб термін *квітник* є звичайним. Утім, у квітниках, окрім квітів, вирощували й інші декоративні рослини. *Квітник* усвідомлюється як відокремлене, зазвичай відгороджене, місце й простір

садиби, засаджений рослинами, що має планування й композицію певної традиційної форми (рис.1.) Квітник був важливим компонентом садиби, результатом творчого використання людиною природних елементів, він поєднував житловий простір із природним оточенням [21]. Історичне та культурологічне дослідження цього явища розкриває культурні цінності творців, відображає процеси трансформації традицій, зміни світогляду і світосприйняття суспільства, що формують самобутність ландшафту литовського села.

Рис. 1. Квітник. с. Грімздай, р-н Шилалес. 1961. ПЕС*. Світлина Р. Баяркас

Квітник у литовських садибах, безсумнівно, має історичний зв'язок із садибним озелененням, який був відомий у різні епохи. Корисні етнографічні відомості про квітники в литовських садибах у XVII ст. подає Т. Лапнеріс. У найдавнішій замітці Т. Лапнера зазначено, що «навколо садиб росли великі дерева, сади, біля житлових будинків були квітники» [цит. за: 10, р. 8].

Про важливе місце квітника в просторі садиби литовця свідчать описи з етнографічного нарису Симонаса Даукантаса «Характер давніх литовців і жмудів», виданого в 1845 році. На підставі культурних фактів, спостережених і описаних у жмудському селі, зазначено, що поміж «хатою та хлівом було розташовано чисте подвір'я, відгороджене тином, а в ньому під вікнами хати дрібним тином був огорожений дівочий рутовий квітник» [цит. за: 28, р. 137].

Уважно розглядаючи тексти, що були написані пізніше, можна зауважити, що багато авторів, подаючи етнографічні відомості про поселення й садиби, виділяють квітники як невід'ємну частину литовського двору. Найбільш вичерпно квітники досліджувала Гражина Жумбакене. Багато інформації щодо квітників, вибору й застосування квітів етнолог подала в багатотомному виданні до тисячоліття Литви – серії локальних монографій «Lietuvos valsčiai» («Литовські волості»), що видається з 1994 року [31]. У Литві у більшості музеїв народного побуту квітник представлено як етнокультурну спадщину, що показує цілісність ландшафту литовського села.

* Із зібрання рукописів ПЕС використано негатив 15367. – Прим. редактора.

Аналізуючи специфіку планування садиби першої половини XX ст., помітно, що її план зазвичай визначався практичними потребами і корегувався природними умовами місцевості. У садибах виділяються функціональні зони. Квітник як один з найбільш важливих елементів садиби взаємодіяв із простором житлового будинку, господарськими будівлями [10, р. 8]. Вибір місця для розташування квітника пов'язується з історично сформованими видами сіл. На його розташування мав вплив зв'язок садиби з вулицею, планування подвір'я, його форма і положення відносно вулиці, а також функціональний та композиційний зв'язок між будівлями. У цьому контексті виділяється виняткова естетична функція квітника, яка моделює естетичну цінність ландшафту.

Дослідження зв'язків культури з природою на прикладі квітника виявили певні форми зв'язку людини з навколишнім середовищем. Це пояснюється тим, що люди, взаємодіючи з природою, прагнуть зрозуміти природні явища, намагаються їх перетворити на культурні об'єкти і оперувати ними на підставах культурних понять. У цьому процесі соціальне, культурне та природне середовище переплітаються і стають для членів окремих груп спільними символами, яким надається певне культурне й соціальне значення [21, р. 137]. Аналізується відношення між знаковою сферою та людиною, яка її використовує [22]. Тому в першій половині XX ст. в контексті литовських народних календарних свят, традицій і обрядів квітник і його рослини виконували функцію символів, представляли ідеї, переконання й головні цінності, що в тій чи іншій формі існують у сільській культурі.

Створення і плекання культурних символів людей є невід'ємним від бажання самих людей підтримувати власну етнічну і культурну ідентичність. Ця тенденція стала очевидною під час аналізу етнографічних текстів, у яких виявилось, що в першій половині XX ст. квітник був символом, що виражав національну ідентичність литовської общини.

Треба визнати, що квітник, як і кожен елемент литовської садиби, так чи інакше взаємодіє із системою, у якій він міститься, – споріднюється з навколишнім соціальним середовищем. У першій половині XX ст. в традиційній аграрній селянській культурі квітник символізував дівчину (жінку), об'єднуючи таким чином природне й соціальне.

Висновки

Інтерпретуючи ландшафт, як світові науковці, так і науковці Литви дійшли висновку, що ландшафт – це важливий фактор утвердження людини в просторі, який формує символічні образи групи, яка мешкає в такому просторі. Цей простір є соціально і культурно змістовний та історично зумовлений.

Науковці Литви сформували концепцію про ландшафт як життєвий простір людей, їхні потреби, значення, принципи і характери об'єктів культурної і природної спадщини, що містяться в ньому. Постають актуальні питання, яким чином у наш час зберегти самобутність литовського сільського ландшафту, який історично склався і безперечно набув культурної цінності.

У першій половині ХХ ст. невід'ємною частиною литовського сільського ландшафту як частини природного культурного комплексу був квітник. Він був одним з культурних символів, що підкреслював литовську етнічну самобутність та національну ідентичність.

У другій половині ХХ ст., коли змінювалися литовські села й садиби, разом з ними почали зникати й

традиційні квітники, набуваючи іншого змісту та вигляду. Тому дослідження цього явища, що набуло рис етнічної культурної спадщини, є важливим для плекання самобутності ландшафту литовського села, його своєрідності, естетичної якості, духовної та історичної сутності.

Література

1. Preserving Cultural Landscape in America / eds. A. R. Alanen, R. Z. Melnick. – Baltimore, 2000.
2. Bender B. Landscape // Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology / eds. A. Barnard, J. Spencer. – London; New York, 2002. – P. 323–324.
3. Bučas J. Kraštovarkos pagrindai. – Kaunas, 2001.
4. Bučas J. Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės. – Vilnius, 1988.
5. Bučas J. Žaliojo kultūros paveldo problema [Електронний ресурс] // Urbanistika ir architektūra. – Nr 1(XXX). – 2006. – P. 19–29. – Режим доступу : <http://www.tpa.vgtu.lt/upload/urban_zur/j_bucas_3%20str.pdf> [перегляд 15. 09. 2010].
6. Bučas J. Etnokultūrinio kraštovaizdžio paveldo problema // Kultūros paminklai. – 2004. – Nr 11. – P. 33–43.
7. Budriūnas A. R., Ēringis K. Kraštovaizdžio estetinio rekreacinio vertinimo metodika. – Vilnius, 2000.
8. Butkevičius I. Gyvenvietės ir sodybos. Valstiečių gyvenamieji namai. Valstiečių ūkiniai pastatai // Lietuvių etnografijos bruožai / red. A. Vyšniauskaitė. – Vilnius, 1964. – P. 170–286.
9. Butkevičius I. Lietuvos socialistinio kaimo gyvenviečių formavimas (1952–1978). – Vilnius, 1980.
10. Butkevičius I. Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos. – Vilnius, 1971.
11. Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. – Vilnius, 1972.
12. Ēringis K. Kraštovaizdžio paveldas ir aktualijos // Liaudies kultūra. – 1999. – Nr 1. – P. 1–10.
13. Ēringis K. Kraštovaizdžio estetinio vertinimo teorija, praktika ir perspektyvos Lietuvoje // Kraštovaizdžio estetinio vertinimo patirtis ir problemos / Rainytė R. (red.). – Vilnius. – 2002. – P. 5.
14. Europos kraštovaizdžio konvencija [Електронний ресурс]. – 2000. – Режим доступу : <http://www.am.lt/LSP/files/krašt-konv.pdf> [перегляд 01.03.2011].
15. Evans M. J., Roberts A., Nelson P. Ethnographic Landscapes [Електронний ресурс]. – 2001. – Режим доступу : <http://crm.cr.nps.gov/archive/24-05/24-05-20.pdf> [перегляд 15. 09.2010].
16. Gražulis A. Istorinių želdynų tvarkymas ir apsauga Lietuvoje // Kultūros barai. – 2008. – Nr 2. – P. 16–25.
17. Greider T., Garkovich L. Landscapes: the Social Construction of Nature and the Environment [Електронний ресурс] // Rural Sociology. – 1994. – Nr 59 (1). – P. 1–24. – Режим доступу : <http://www.wsl.ch/info/mitarbeitende/hunziker/teaching/download_mat/Greider_Garkovitch_1994.pdf> [перегляд 03.03.2011].
18. Gudelis V. Landšaftas ir kraštovaizdis // Mūsų gamta. – 1973. – Nr 3. – P. 20.
19. Hardesty D. L. Ethnographic Landscapes. Transforming Nature into Culture // Preserving Cultural Landscape in America / eds. A. R. Alanen, R. Z. Melnick. – Baltimore, 2000. – P. 169–185.
20. Kavaliauskas P. Kraštovaizdis, landšaftas // Visuotinė lietuvių enciklopedija. – Vilnius, 2006. – T. X. – P. 724.
21. Martynėnaitė L. Gamtos sukultūrinimas gėlių darželio erdvėje XX a. pirmoje pusėje // RES HUMANITARIAE. – Klaipėda, 2010. – T. VIII. – P. 125–141.
22. Merkienė R. Lietuvos augalai XX a. lietuvių pasaulėjautoje: realija simbolių sistemoje // Augalų ir gyvūnų simboliai. – Vilnius, 1999.
23. Pilypaitis A. Architektūrinio landšafto apsauga // Kultūros barai. – 1966. – Nr 5 (17). – P. 8–10.
24. Povilaitis A. Kaimo kraštovaizdžio kaita ir savitumo požymiai. – Kaunas, 2000.
25. Strakauskaitė N. Kultūros kraštovaizdis prie Kuršių marių. – Klaipėda, 2010.
26. Šešelgis K. Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.). – Vilnius, 1996.
27. Šešelgis K., Baršauskas J., Čerbulėnas K., Kleinas M. Lietuvių liaudies architektūra. Kaimo gyvenvietės ir gyvenamieji namai. – Vilnius, 1965.
28. Vyšniauskaitė A. Lietuviai IX a. – XIX a. vidurio istorijos šaltiniuose. – Vilnius, 1994.
29. Веденин Ю. А. Информационная парадигма культурного ландшафта // Веденин Ю. А., Кулешова М. Культурный ландшафт как объект наследия. – М.; С.Пб., 2004. – С. 68–82.
30. Веденин Ю. А., Кулешова М. Культурный ландшафт как объект наследия. – М.; С.Пб., 2004.
31. Lietuvos valsčiai. – Vilnius, 1995; 1996; 1997; 1999; 2000; 2001; 2002; 2004; 2005.

Джерела

ИЕС – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus rankraštynas (зібрання рукописів відділу етнології Інституту історії Литви).

Переклад з литовської Беатріче Белявіціс